
УДК 811.161.2'367.633

Лариса Колібаба

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АКТУАЛІЗОВАНІ СПОЛУЧНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ТЕКСТАХ РІЗНИХ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СТИЛІВ

У статті досліджено явище актуалізації сполучників як одну з тенденцій розвитку сполучникового складу української літературної мови початку ХХІ ст. Установлено та проаналізовано дві групи цих граматичних одиниць: 1) сполучники, що після тривалої перерви повернулися до активного мовного вжитку; 2) сполучники, використання яких активізувалося на початку ХХІ ст. Визначено функціонально-стильові сфери вживання актуалізованих сполучників в українській літературній мові перших двох десятиріч ХХІ ст., оцінено доцільність використання їх у мовній практиці.

Ключові слова: актуалізація, активізація, сполучники, публіцистичний стиль, науковий стиль, художній стиль.

Попри те що сполучники кваліфікують як стійкий компонент граматичної системи української мови, вони «не є сталою мовною категорією..., а зазнають змін в історичному розвитку мови» [15: 4]. На початку ХХІ ст. у системі сполучників української літературної мови особливо помітними є зміни, пов'язані передусім із динамікою кількісного складу сполучників та їх функціонально-стильовою транспозицією — переходом до наукового та публіцистичного стилів. На це звертають увагу у своїх дослідженнях К.Г. Городенська [3; 5], І.Я. Завальнюк [9], Г.С. Весельська [1], М.М. Косарева [12; 13] та інші мовознавці.

Зміни в кількісному складі сполучників виявляються сьогодні насамперед у поповненні системи цих граматичних одиниць новими складеними сполучними засобами, поверненні до вжитку деяких сполучників із пасивного фонду української мови, де вони опинилися з різних при-

© Л.М. КОЛІБАБА, 2017

чин, та у вилученні тих сполучників, що «стали невиразними чи непотрібними або ж були скальковані з російських» [13: 1].

Особливо динамічно на початку ХХІ ст. відбувається оновлення системи сполучників української літературної мови. За спостереженнями М.М. Косаревої, якщо в 60-х — 80-х рр. минулого сторіччя в найважливіших граматичних працях та в «Словнику української мови» в 11 томах зафіксовано 163 сполучники, то в 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. кількість сполучників збільшилася до 309 [13: 6]. Проте не менш помітною тенденцією в розвитку сполучникового складу сьогодні є актуалізація сполучних засобів — повернення до вжитку з пасивного фонду української мови тих одиниць, частина з яких опинилася там у радянський період лише тому, що ними українська мова відрізнялася від російської. Загалом, за висновками М.М. Косаревої, у 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. сполучники, що повернулися до вжитку, становлять 2 % від загальної кількості всього сполучникового складу [13: 7]. Саме тому **мета** пропонованої статті — проаналізувати і оцінити з погляду доцільності повернені з пасивного словника української мови сполучники, що потрапили туди з різних причин, установити функціонально-стильові сфери вживання актуалізованих сполучників в українській літературній мові перших двох десятиріч ХХІ ст.

Мовознавці визначають дві основні причини актуалізації мовних одиниць (форм, засобів тощо). Перша — це потреба в подальшому нормуванні та систематизації різних сегментів української літературної мови для встановлення її питоміших, органічніших основ [27: 10], намагання «надати засобам синтаксичного зв'язку та маркування семантико-синтаксичних відношень національної самобутності», «бажання відмежуватися від чужомовних впливів» [5: 168]. Друга — загальна тенденція до оновлення, відсвіження, урізноманітнення традиційних наборів виражальних засобів [5: 124], потреба в «розширенні загальностилістичних (номінативно-експресивних) і власне стильових можливостей мовного самовираження суспільства» [27: 10].

Відповідно до цих чинників усі актуалізовані в українській літературній мові початку ХХІ ст. сполучники класифікуємо на дві групи: 1) ре-актуалізовані сполучники, що становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови й були обмежені в уживанні за радянського часу, а сьогодні після тривалої перерви повернені з пасивного фонду української мови як функціонально рівнозначні до використовуваних досі сполучників; 2) активізовані сполучники, використання яких поживалося на початку ХХІ ст. у зв'язку з прагненням мовців оновити та візноманітнити традиційні виражальні засоби.

До першої групи належать сполучники, що в радянський час зникли зовсім або були витіснені на периферію мовного вжитку, а нині разом з іншими мовними одиницями повертаються до активного функціонування у зв'язку з «посиленою увагою суспільства до української історії та мови» [25: 88]. М.М. Косарева зауважує, що в 30-х — 80-х рр. ХХ ст.

унаслідок політики русифікації «із 82 сполучників, унесених до «Словаря української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка, «Українського стилістичного словника» І.І. Огієнка, «Правописного словника» Г.К. Голоскевича, «Норм української літературної мови» О.Н. Синявського не потрапило до тлумачного одинадцятитомного Словника української мови (1970 — 1980) — 26, або 32 %. Зникли такі сполучники, як **аби... аби, аби... а, аби ж, аби... то, абож, аж... аж, аджеж, алеж, а то, а то ж, ба, ба й, бож, жеби, таки, таки б, таки ж, хоча ж, хоч же, хоча б хоч що, чи ж, чи ж бо, чи ж то, чи що** [13: 5].

Реактуалізація сполучників так само, як і інших лексем, граматичних форм, синтаксичних конструкцій тощо, розпочалася ще з початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з демократизацією суспільного життя і мовної діяльності суспільства, що «розширювала межі для реалізації його мовних потреб» [29: 7], тобто з настанням сприятливих обставин для поступового відновлення органічних ознак української літературної мови. У перші двоє десятиріч ХХІ ст. ця тенденція впотужнилася, унаслідок чого деякі питомі реактуалізовані сполучні засоби набули ще ширшого вжитку, а інші — ще більше розширили сфери свого використання, проникнувши до різних функціональних стилів.

З 90-х рр. ХХ ст. реактуалізації зазнав сполучник *ба* в поєднанні з часткою *навіть* — *ба навіть*. У сучасному українському мовознавстві його кваліфікують як градаційно-приєднувальний [5: 126; 1: 132]. Зокрема, Г.С. Весельська зазначає, що «градаційно-приєднувальні сполучники, утворені поєднанням одиничних еднальних або розділових сполучників і частки *навіть*, є засобами зв'язку однорідних членів речення переважно в мові сучасної української преси та художніх творів і зрідка трапляються в науковому стилі, оскільки певною мірою увиразнюють приєднувальний член речення, що не властиво науковому викладу думок» [1: 131]. Сполучник *ба навіть* у мовній практиці початку ХХІ ст. виявляє аналогічні функціонально-стильові особливості, але він «емоційно виразніший за такий же за значенням сполучник *та навіть*» [5: 126], унаслідок чого його найширше вживають у публіцистиці, пор.: *Така система координат робить мене стереоскопічним, багатовимірним і органічно вписаним у світовий, ба навіть у космічний контекст* (Л. Костенко); *На Запоріжжі живе справжня людина-магніт. Її тіло притягує всі навколишні предмети — металеві, дерев'яні, ба навіть скляні* (телеканал «СТБ», 30.08.2012); *Тепер «модно» народжувати в Ужгороді, Хусті, ба навіть у сусідній Угорщині* (газета «Дзеркало Закарпаття», 14.07.2014); *Ба навіть ті, хто здавалося б не має жодного стосунку до шкіл, навчального процесу та реформи освітньої галузі, навіть вони в цей день* [1 вересня] *відчувають дух цього свята* (інформаційне агентство «Укрінформ», 01.09.2016) та ін.

До сполучників, що за радянського часу були витіснені на периферію мовного вжитку й обмежені функціонально як стилістично марковані одиниці, уживані лише в розмовному стилі або як застарілі, нале-

жать 12 питомих українських сполучників (або 14 %) — **буцім, буцімто, тим що, затим щоб, задля того щоб, нехай, одначе, раз, позаяк, себто, сиріч, цебто** [12: 21]. За нашими спостереженнями, з-поміж цих сполучників найвиразнішої актуалізації зазнали *буцім, буцімто, одначе, позаяк, себто, цебто, сиріч*.

Сполучник *буцім* «наближається своїм значенням до порівняльних сполучників *наче, неначе, мов, немов*, указуючи на приблизність, подібність, схожість фактів, явищ або припущення при порівнюванні» [15: 77–78]. Він широко вживався в літературній мові XIX ст., а в середині XX ст. ним послуговувалися «трохи рідше» [15: 78].

У мовній практиці XXI ст. спостерігаємо активне використання сполучників *буцім* і *буцімто* («функціональний еквівалент порівняльного сполучника *буцім*» [4: 54]) у художньому, розмовному й публіцистичному стилях. Проте в публіцистиці, на відміну від художньої літератури та розмовного мовлення, *буцім* і *буцімто* функціонують здебільшого не як порівняльні сполучники, а як сполучні засоби, що поєднують підрядну з'ясувальну частину об'єктної семантики з опорним дієсловом (субстантивом чи співвідносними займенниковими словами *те, такий, така, таке, такі, так*) головної частини складнопідрядного речення, пор.: *На форумі йшлося про те, буцім до Землі наближається гігантський астероїд* (газета «Україна молода», 07.06.2006); *...марно нарікають буркотуни, буцім життя у 2012-му стало остаточно нудним* (газета «Дзеркало тижня», 27.04.2012); *Розмови про те, буцімто літак Ан-70 має низку недоліків, на думку провідних фахівців авіаційної галузі, — безпідставні* (газета «Україна молода», 07.06.2006); *До міліції прийшов чоловік, котрий зізнався, буцімто стріляв у нардепа* (інформаційний портал «Про Волинь», 06.03.2012) та ін. Проте, попри тенденцію до повернення питомих українських сполучників *буцім* та *буцімто* до вжитку, а також розширення сфер їхнього функціонування за рахунок проникнення до інформаційних жанрів публіцистичного стилю, вони, як слушно зауважила М.М. Косарева, були і є стилістично маркованими [12: 103]. У лексикографічних джерелах XXI ст., аналогічно до словників 30-х років XX ст., сполучники *буцім* і *буцімто* марковано як розмовні одиниці [23 I: 81; 24: 81; 16: 55; 10: 49].

Сучасні мовці в різних функціонально-стильових сферах дедалі активніше послуговуються протиставним сполучником *одначе*, який разом зі сполучником *проте* потіснив у вжитку сполучник *однак*, що, на думку К.Г. Городенської, спричинено намаганням «дистанціюватися від спільнозвучного сполучника російської мови *однако*» [3: 8]. Незважаючи на те, що сполучник *одначе* сьогодні широко використовують у публіцистичних, наукових та художніх текстах, він надає їм «стилістичного відтінку розмовності» [9: 229], пор.: *Скоро ми розминулись, я крокував далі яскраво освітленим тротуаром уздовж набережного шосе, одначе не почувався у безпеці* (М. Кідрук); *За цей час Леся Українка виїжджала з Криму в Київ і в Берлін, одначе обидві поїздки були короткими* (Д. Павличко); *Очевидно, кепський із сороки поштар, бо ту «вісточку» я велів білобокій, у пошуках*

видавця, носити по світу вже років зо два тому, **одначе** видавець так і не з'являвся («Українська літературна газета», 06.04.2013); *Мені поширені в текстах офіційно-ділового стилю займенники, одначе й вони мають свої особливості функціонування в цьому різновиді українського мовлення* (С. Вербич) та ін.

В останні двоє десятиріч у публіцистичному та науковому стилях помітно активізувалося функціонування причинового сполучника *позаяк*, стилістичний статус якого «в українському мовознавстві досі однозначно не визначено» [5: 128]. На початку ХХ ст. *позаяк* ширше вживали в художній літературі, лексикографічній практиці, газетах та журналах західних областей України [20: 8; 9: 259]. Це дало підстави деяким дослідникам кваліфікувати його як «локальний сполучник причини» [8: 135] чи як «засіб архаїзації або мовної характеристики персонажів» [28: 190]. «Виразно “західне” походження слова *позаяк*» [20: 8], імовірно, спричинило його непослідовну фіксацію в українських лексикографічних джерелах і негативне ставлення до цього сполучника деяких мовознавців. Зокрема, не радили його використовувати В. Сімович та І. Огієнко, уважаючи *позаяк* «штучним» витвором [20: 8; 17: 294], «новоутвореним злучником» [17: 294]. Проте М.М. Пилинський наголошував, що слово *позаяк* в українській літературній мові функціонує вже не менше ста років; крім І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, В. Самійленка, його наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. досить широко вживали також М. Старицький, О. Пчілка, М. Драгоманов, М. Лисенко, причому як «цілком нейтральне літературне слово в значенні «тому що, оскільки, через те що» не тільки в художньому стилі, а й у публіцистиці та в епістолярному стилі, що «якоюсь мірою відбиває літературну розмовну мову тодішньої української інтелігенції» [20: 8]. Одначе від 30-х рр. ХХ ст. частота вживання сполучника *позаяк* у мові загалом майже не зменшилася, але «сфера застосування в писемній мові звузилася майже до одного художнього стилю» [Там само]. Натомість, зауважує М.М. Пилинський, сполучник *позаяк* «набув досить значного поширення в усній розмовній мові», але вже не як нейтральне, а, як і в художніх текстах, стилістично марковане слово, що його найчастіше вживали жартівливо або й з виразною іронією чи взагалі для негативної характеристики персонажів [Там само]. Отже, у 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст. «нейтральне книжне *позаяк* не витримало тиску стилістично маркованого *позаяк* і майже зникло» [20: 8]. М.А. Жовтобрюх констатував, що за радянського часу сполучник *позаяк* із нейтральним стилістичним значенням не використовували зовсім [8: 135].

На початку ХХІ ст. мовознавці констатують, що *позаяк* поступово повертається до мови української преси, надаючи реченням відтінок книжності, пафосності та вживаючись «для реалізації значення логічного обґрунтування в текстах інтерв'ю, полемічних та передових статей, репортажів» [9: 259]. Проте сьогодні цей сполучник ще більше розширив сфери свого застосування, він став звичним і в публіцистичних, і в наукових текстах, і навіть у розмовному літературному мовленні, унаслідок

чого спостерігаємо послаблення чи повну втрату його стилістичного навантаження і поступове повернення функції нейтрального міжстильового сполучного засобу, пор: *Серед пріоритетів Національної експертної комісії — удосконалення нормативно-правової бази, позаяк у чинному законі багато недоліків* (журнал «Віче», 2010, № 13); *Болларди на Андріївському узвозі не вмикають, позаяк місто не приймає їх у комунальну власність* (телеканал «112 Україна», 18.04.2016); *За ієрархією форм вираження об'єктного значення центральне місце в синтаксичній системі української мови посідає значідний відмінок, який є спеціалізованим виразником прямого об'єкта, позаяк реалізує всі типи об'єктних синтаксем...* (С. Різник) і под.

З кінця 90-х років ХХ ст. до активного використання поступово повертаються пояснювально-ототожнювальні сполучники *себто*, *цебто*, *сиріч*, що за радянського періоду були витіснені на периферію мовного вжитку. Їх переважно зараховували до застарілих [22 IX: 109, 199], попри те що ці сполучники були поширені в українській художній, науковій та конфесійній мові. Зокрема, ними широко послуговувалися відомі українські письменники ХІХ — ХХ ст. (Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, П. Куліш, Леся Українка, Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Рильський, О. Гончар, О. Довженко, М. Хвильовий, В. Винниченко, Ю. Яновський та інші) і багато українських науковців, громадських і політичних діячів І половини ХХ ст., пор.: *А його [Миколи Уласовича] жінка, себто Олена Йосиповна, що була панна хорунжівна і попереду жила у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Закохуємось, вінчаємось, себто облутуємо себе законами, далі родимо дітей і ними премічно приковуємо себе одне до одного* (В. Винниченко); *Як бачимо, засоби звукового сполучення слів, себто засоби на те, щоб усувати небажане звукосполучення і утворювати бажане, в українській мові надзвичайно різноманітні* (О. Синявський); *...скрізь були прокопані ерики, цебто канави...* (І. Нечуй-Левицький); *Треба вам сказати, що я іноді хворію на ностальгію, цебто у мене з'являється нудьга за батьківщиною* (Ю. Яновський); *Близько тебе слово, в устах твоїх і в серці твоїм, цебто слово віри, що його проповідуєм* (Біблія, переклад І. Огієнка); *Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, сиріч душу?* (Гр. Тютюнник) та ін.

У першому десятиріччі ХХІ ст., за результатами досліджень К.Г. Горденської та М.М. Косаревої, сполучниками *себто* та *цебто* як стилістичними варіантами міжстильового пояснювально-ототожнювального сполучника *тобто* активно послуговуються в різних функціональних стилях — художньому, публіцистичному, науковому, конфесійному та епістолярному, а також у мові форумів та блогів [5: 135–139; 12: 143]. Цю ж тенденцію спостерігаємо і в другому десятиріччі ХХІ ст., пор.: *Однак, якщо поцікавитися статистикою притягнення до юридичної відповідальності за порушення права інтелектуальної власності, себто за плагіат, то можемо розчаруватися, наскільки безсилою є Феміда* (газета «Дзеркало тижня», 19.02.2016); *Більшість конституцій не передбачають певного терміну дії, себто є постійними,*

але це не означає неможливості їх зміни або скасування (В. Кравченко); Пізніше ми попрямували до Харкова, **цебто** на схід України («Українська літературна газета», 08.07.2014); У пізнішому поетичному творі образ є не більше як засіб створення (усвідомлення) значення, ...**цебто** такий, що в цілому має лише інакомовний зміст (С. Росовецький) тощо.

Застарілим сполучником церковнослов'янського походження *сиріч*, порівняно зі сполучниками *себто* та *цебто*, у мовній практиці другого десятиріччя ХХІ ст., так само як і в кінці 90-х рр. ХХ ст. — першому десятиріччі ХХІ ст., послуговуються рідше. Його, як і раніше [22 IX : 199], використовують здебільшого для передавання відношення тотожності з іронічним відтінком, що не властиве згаданим вище пояснювально-ототожнювальним сполучникам [5: 139], пор.: *Окрилений таким успіхом, Калінін вирішив присутньо розширити площі під виноградниками, засадити південні схили колишнього русла Дніпра новими сортами, і не з Молдавії, не з Криму — а із Закарпаття, де наразі проведено «п'ятий фестиваль», сиріч дегустацію тамтешніх вин* (М. Братан); *На ганку гурт журналістів, яких запросив на день відкритих дверей, сиріч на екскурсію, секретаріат Президента...* (газета «Україна молода», 13.06.2007) і под. Проте останнім часом спостерігаємо тенденцію до вживання цього сполучника також як стилістично нейтрального, пор.: *І кожна вода, сиріч людина, вважає себе образом та подобою Бога* (К. Москалець); — *Пані Ірино, ви знали Лео Дана, сиріч Леоніда Дуніна, це з війни?* (Н. Тисовська) тощо.

До сполучників, що в перші двоє десятиріч ХХІ ст. ще більше розширили сфери свого функціонування, належать *аби*, *щоби*, *оскільки*, *адже*, *та*, *що... то*. Зокрема, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. «кардинально змінив свій стилістичний статус» [5: 129] сполучник *аби*. Якщо в 60-х — 70-х роках ХХ ст. констатували, що сполучник *аби* був властивий «більше народній, ніж літературній мові» [15: 70], його здебільшого кваліфікували як локальний [8: 134] чи розмовний [26: 522; 11: 69] засіб, то починаючи з 90-х років ХХ ст., як слушно зауважує М.М. Косарева, він активно функціонує практично в усіх стилях української літературної мови — науковому, публіцистичному, художньому, конфесійному, а подекуди й в офіційно-діловому [12: 65], причому в ролі виразника багатьох семантико-синтаксичних відношень і передусім як функціональний еквівалент цільового сполучника *щоб*. Цю ж тенденцію спостерігаємо і в другому десятиріччі ХХІ ст., пор.: *Аби забезпечити пересування колеса, до нього слід прикладати штовхальну силу* (П. Гашук, М. Сичевський); *Що варто зробити вчора, аби прокинутися в гарному настрої* (телеканал «1 + 1», 29.11.2016); *Аби грип не прилип: кілька правил профілактики вірусних недуг для офісних працівників* (газета «Україна молода», 22.11.2016); *Пізніше Комітет рекомендував розширити сферу застосування деяких положень, аби забезпечити захист осіб, які були заарештовані чи ув'язнені без пред'явлення звинувачення* (Кримінальне законодавство) та ін. І. Завальнюк наголошує, що активність використання сполучника *аби* як синоніма до сполучника *щоб* в українській пресі початку ХХІ ст. «досягла свого

апогею», а особливо в «інформаційних газетних жанрах — дописах, інформативних повідомленнях, хроніках, репортажах» [9: 278].

Широке проникнення цільового сполучника *аби* в усі функціонально-стильові сфери сучасної української літературної мови дає підстави мовознавцям зробити висновок про набуття ним «статусу стилістично нейтрального, загальноживаного сполучника» [5: 130], хоч і до сьогодні дехто з авторів [6: 30] заперечує проти надмірної «популярності» сполучника *аби*, який уживають у складнопідрядних реченнях замість *щоб*, і вважає, що це сталося під впливом західноукраїнського мовлення, куди *аби* потрапило з польської мови, тому кваліфікує таку заміну помилкою, оскільки для української мови характерне вживання лише частки *аби* [19: 385, 388]. Проте, звертає увагу К.Г. Горденська, «О. О. Потебня, а за ним й інші мовознавці відкинули тлумачення *аби* зі значенням *щоб* як полонізму, бо його знала і стара українська мова» [5: 130].

Нині також помітні зміни у використанні цільового сполучника *щоби*, який в українській літературній мові середини ХХ ст. траплявся «лише зрідка» [14: 283], тому що перебував «поза літературною нормою» як штучний книжний або діалектний [28: 190], звичайний для «західноукраїнської живої мови» [18: 305; 14: 283]. І. Огієнко вважав, що цей архаїчний сполучний засіб походить «із давнього *чтобы*», яке «віддавна скоротилось у нашій живій східноукраїнській мові на *щоб*, і тільки в цій скороченій формі знає його й мова літературна» [18: 304–305].

Актуалізацію сполучника *щоби* в новітній період спостерігаємо в різних функціональних стилях, причому в українській газетній мові початку ХХІ ст., за висновками І.Я. Завальнюк, сполучник *щоби* істотно переважає над його інваріантом — сполучником *щоб*, надаючи «сучасному газетному простору відтінок пафосу», забезпечуючи «мовну розкутість, потребу ефонічного урізноманітнення викладу» [9: 279–280], пор.: ...з ранку до ночі молюся, *щоби* Господь відвів біду (Люко Дашвар); *Більшість людей ходить до театру, щоби відпочити* (журнал «Український тиждень», 30.12.2010); *Ці прегарно ілюстровані казочки добре читати на ніч дітям, щоби їм наснилися різдвяні дива* (газета «Галичина», 05.01.2016); ...соціальна держава — це держава, яка надає підтримку незахищеним верствам населення..., *щоби забезпечити кожній людині гідне існування* (В. Кравченко); *Однак перші великі фольклористичні теорії виникли не в Україні, і непомітно навіть, щоби перші наші дослідники народної творчості ставили перед собою такі завдання* (С. Росовецький) і т. ін. Проте не всі мовознавці схвалювали доцільність використання сполучника *щоби*. Зокрема, на думку І.І. Огієнка, цей сполучний засіб поширився в українській мові під впливом російської. Він закликав завжди вживати «тільки свого *щоб*, а не зросійська *щоби*» [18: 305].

У сучасній мовній практиці спостерігаємо дедалі активніше залучення до різностильового вжитку також причинових сполучників *оскільки* та *адже*, за якими традиційно закріпився статус книжних сполучних засобів, співвідносних з науковим та офіційно-діловим стилями [7: 225; 9: 256–258; 12: 44–47]. Сьогодні їх уживають не лише в науковому та

офіційно-діловому стилях, а й у публіцистичному та художньому, пор.: *Оскільки* ж сьогодні ще й Всесвітній День боротьби зі СНІДом, у Києві відбувся масовий «Забіг заради життя» (Л. Костенко); *Батьки викликали патрульних о 4-й ночі, оскільки* зникла 16-річна донька (газета «20 хвилин», 10.01.2017); *В Естонії відпустили замовника вбивства, оскільки* докази зібрав поліцейський без громадянства (телеканал «1 + 1», 07.01.2013); *Знайоме місце... Проте це не важить, адже* на перехресті стоїть людина... *Навколишки* (М. Соколян); *Зрозуміло, що в порту потрібна морська адміністрація, адже* вона стежить за безпекою (газета «Дзеркало тижня», 11–31.07.2009); *Нові тролейбуси в кредит — не на часі, адже* їх нема кому ремонтувати (телеканал «Чернівецький промінь», 30.12.2016) та ін. Широке використання зазначених сполучників у різних функціонально-стильових сферах дало підстави деяким сучасним мовознавцям кваліфікувати, зокрема, сполучник *оскільки* як «стилістично недиференційований» [7: 225].

З 90-х рр. ХХ ст., як слушно зауважують К.Г. Городенська і Г.С. Весельська, ще більше розширилася сфера синтаксичного і стилістичного використання єднального сполучника *та* [5: 121–122; 1: 55–58]. Ф.П. Медведєв наголошував, що вживання сполучника *та*, який походить із старого *та*, становить одну зі специфічних особливостей української мови [15: 25]. За характером основної функції, зауважує мовознавець, він належить до єднальних сполучників і з цим значенням широко вживаний у найдавніших пам'ятках і народних історичних піснях, думах [Там само]. Проте в традиційному мовознавстві усталилася думка, що єднальний сполучник *і* (*й*) спеціалізується на вираженні ширшої семантики, ніж *та*, бо він поєднує однорідні члени в простому реченні і предикативні частини складного речення, тоді як *та* — переважно однорідні члени в межах простого речення, через що єднальні сполучники *і* (*й*), *та* не завжди «можуть заступати один одного» [21: 224; 15: 26]. До того ж, зазначає К.Г. Городенська, сполучник *та* раніше здебільшого вживали у функції приєднувального і ще рідше — як «стильовий еквівалент протиставного сполучника *але*» [5: 121]. За сферами використання сполучники *і* (*й*), *та* також уважали нетотожними: *і* (*й*) як ширший за значенням рекомендували до вжитку в усіх стилях, а функціонування *та*, вужчого за значенням, обмежували здебільшого розмовним стилем і мовою українського фольклору [14: 156; 15: 122].

У перші двоє десятиріч ХХІ ст., найімовірніше через намагання авторів надати сполучниковій системі української мови самобутнього характеру й активізувати у використанні органічніший для української мови сполучник *та*, констатуємо його широке функціонування в «українській науковій мові, у мові української публіцистики та в діловій мові, тобто в тих стильових сферах, де він донедавна був обмежений» [3: 8], пор.: *Активними посилювачами якісних, кількісних та* оцінних сем виявилися загальнооцінні прикметники *та* прикметники-інтенсиви (Н. Бойко); *Зелені Свята* знаменували завершення весняного *та* початок літнього календарного циклу (Т. Вільчинська); *Сімейний кодекс України регулює сімейні*

особисті немайнові **та** майнові відносини між подружжям, між батьками **та** дітьми, усиновлювачами **та** усиновленими, між матір'ю **та** батьком дитини щодо її виховання, розвитку **та** утримання (Сімейний кодекс України); Пізніше свої гарантії безпеки надали Києву Франція **та** Китай (газета «Дзеркало тижня», 04.12.2009) тощо.

До сьогодні остаточно не розв'язане питання стилістичної кваліфікації парних підрядних сполучників відповідності *чим... тим, що... то*, останній із яких нині активізувався в уживанні. Як слушно зауважує К.Г. Городенська, українські дослідники не однотайні у визначенні функціональних сфер цих сполучників [5: 132]. Одні мовознавці вважають, що єдиним засобом поєднання предикативних частин у складнопідрядних реченнях відповідності є парний сполучник *що... то* [2: 329], а парний сполучник *чим... тим* характерніший для синтаксису сучасної російської мови [18: 306; 19: 384–385]. Інші дослідники вможливають уживання обох сполучників, надаючи статусу основного парному сполучникові *що... то* [21: 231; 9: 286; 29: 223] або *чим... тим* [15: 83]. Граматисти Інституту української мови НАН України, наголошує К.Г. Городенська, щоб «повернути цьому типові складнопідрядних речень звичніше національне сполучникове оформлення», рекомендували раніше і далі наполягають на переважному вживанні в конструкціях відповідності парного сполучника *що... то* [5: 132].

Попри те що цей сполучник, на думку багатьох мовознавців, власний фольклорній мові (пор.: **Що** більший степ, **то** вільніший вітер (Укр. прислів'я); **Що** швидше зловиш вовка, **то** менше зла завдасть (Укр. прислів'я), сьогодні спостерігаємо його значно активніше використання в публіцистиці, наукових тестах, зокрема в мовознавчих дослідженнях: **Що** довше метро будують, **то** дорожче воно коштує (газета «Голос України», 06.04.2006); **Що** вища культура народу, духовна і матеріальна, **то** вища й міцніша позиція його мови (О. Ткаченко); ...**що** елементарніша за будовою реченнева одиниця, **то** вужчою виявляється дериваційна реченнева парадигма (І. Вихованець); **Що** тривкіші ці традиції, **то** стійкіша літературна норма (С. Єрмоленко) та ін. Проте, за висновками І.Я. Завальнюк, «парний сполучник *чим... тим* також не втрачає своїх позицій і поки що використовується широко» [9: 286].

Отже, актуалізація сполучників — одна з потужних тенденцій розвитку й оновлення сполучникового складу української літературної мови початку ХХІ ст. Вона відбувається у двох напрямках: 1) реактуалізація сполучників — повернення після тривалої перерви з пасивного фонду української мови сполучників *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, позаяк, себто, цебто, сиріч*, що становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови й були обмежені в уживанні за радянського часу; 2) активізація використання в різних функціонально-стильових сферах сполучників *аби, щоби, оскільки, адже, та, що... то* у зв'язку з прагненням мовців оновити та врізноманітнити традиційні виражальні засоби.

Основними причинами актуалізаційних процесів у системі сполучників є потреба відновити питомі, органічні основи української літературної

мови, намагання надати засобам синтаксичного зв'язку національної са-мобутності, бажання відмежуватися від чужомовних впливів і загальна тенденція до оновлення, відсвіження, урізноманітнення узвичаєних наборів сполучних засобів, хоч не завжди можна точно встановити, що саме вплинуло на активізацію певного сполучника в мовній практиці — унормувальна функція чи мовний смак автора.

Усі актуалізовані сполучники засвідчують розширення функціонально-стильових сфер уживання: якщо за радянського періоду їх використовували переважно в мові художньої літератури, то на початку ХХІ ст. сполучниками *буцім, буцімто, сиріч*, окрім художнього стилю, активно послуговуються також у публіцистиці (передусім ЗМІ), сполучниками *одначе, позаяк, себто, цебто, щоби, що... то* — у публіцистичних та наукових текстах, сполучники *аби, та* без будь-яких обмежень функціонують у всіх стилях сучасної української літературної мови, а сполучники *оскільки* та *адже*, навпаки, з наукового та офіційно-ділового стилів проникають у публіцистику та в художні тексти. Сполучники *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, сиріч, щоби*, навіть розширивши сфери свого функціонування, зберігають ознаки стилістично маркованих одиниць, тоді як сполучники *аби, оскільки, та* набули статусу стилістично нейтральних засобів зв'язку, а сполучники *позаяк, себто, цебто, адже* та *що... то* виявляють тенденцію до перетворення на сполучники міжстильового характеру.

1. *Весельська Г.С.* Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ — початку ХХІ ст. : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Весельська Галина Станіславівна. — Житомир, 2012. — 199 с.
2. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1993. — 368 с.
3. *Городенська К.* Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2005. — Вип. VI. — С. 7–13.
4. *Городенська К.* Граматичний словник української мови: Сполучники / Катерина Городенська. — Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с.
5. *Городенська К.Г.* Сполучники української літературної мови / К.Г. Городенська. — К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 208 с.
6. Довідник з культури мови / [С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, Н.М. Сологуб та ін. ; за ред. С.Я. Єрмоленко]. — К. : Вища шк., 2005. — 399 с.
7. *Дубовик Л.І.* Формальні засоби реалізації категорії причини / Л.І. Дубовик // Науковий вісник Херсонського державного університету. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. — Вип. 2. — С. 224 — 234.
8. *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — ХХ ст.) / М.А. Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1970. — 303 с.
9. *Завальнюк І.Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти / І.Я. Завальнюк. — Вінниця : Нова Книга, 2009. — 400 с.
10. *Ізюмов О.* Українсько-російський словник / Овсій Ізюмов. — Харків — К. : ДВУ, 1930. — 980 с.
11. *Квашук А.Г.* Синтаксис складного речення / А.Г. Квашук. — К. : Рад. школа, 1986. — 109 с.
12. *Косарева М.М.* Динамічні процеси в системі сполучників сучасної української літературної мови : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Косарева Мирослава Миколаївна. — К., 2012. — 240 с.

13. Косарева М.М. Динамічні процеси в системі сполучників сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.М. Косарева. — К., 2013. — 20 с.
14. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л.А. Булаховського]. — К. : Рад. школа, 1951. — Т.ІІ. Синтаксис. — 408 с.
15. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові : Короткий нарис / Ф.П. Медведєв. — Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1962. — 90 с.
16. Ніковський А. Словник українсько-російський / Андрій Ніковський. — К. : Книгоспілка, б.р. — 864 с.
17. Огієнко І. Український стилістичний словник / Іван Огієнко. — 2-е вид. — Вінніпег : Т-во «Волинь», 1978. — 498 с.
18. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон); [упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик]. — К. : Наша культура і наука, 2010. — 436 с.
19. Островський В.І. А українською кажуть так... / В.І. Островський, Г.Ф. Островська. — Одеса : Астропринт, 2008. — 400 с.
20. Пилинський М.М. «Чи слово є таке вкраїнське — *позаяк*?» (До історії слова «*позаяк*» в українській мові) / М.М. Пилинський // Літературна Україна. — 1983. — 1 грудня. — С. 8.
21. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Х.; К., 1931. — 367 с.
22. Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970–1980. — Т. I–XI.
23. Словник української мови: у 20 т. — К. : Наук. думка, 2010. — Т. 1. — 911 с.
24. Словник української мови / [кер. В.В. Німчук та ін. ; відп. ред. В.В. Жайворонок]. — К. : ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.
25. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (на матеріалі засобів масової інформації) / О.А. Стишов. — 2-ге вид., переробл. — К. : Пугач, 2005. — 388 с.
26. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1969. — 584 с.
27. Тараненко О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) : монографія / О.О. Тараненко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. — 248 с.
28. Тимошенко П.Д. Питання нормалізації синтаксису української літературної мови в радянську епоху / П.Д. Тимошенко // Синтаксична будова української мови. — К. : Наук. думка, 1968. — С. 182–191.
29. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові / Р.О. Христіанінова. — К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 368 с.

Статтю отримано 02.02.2017

Larysa Kolibaba

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

CONJUNCTIONS ACTUALIZATION IN UKRAINIAN IN THE TEXTS OF DIFFERENT FUNCTIONAL STYLES

Actualization of conjunctions is one of powerful tendencies of progress and updating of the system of conjunctions of Ukrainian literary language of the beginning of XXI century. It takes place in two directions: 1) reactualization of conjunctions — a return after the long interval from the passive fund of Ukrainian conjunctions *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, позаяк, себто, цебто, сиріч*, that present the morphology-syntactic specific of Ukrainian and were limited in usage at soviet time; 2) activation of the use in the different functionally-stylistic spheres conjunctions *аби, щоби, оскільки, адже, та, що... то* in connection with aspiration of speaking to renew and diversify traditional expressive means.

All actualizational conjunctions certify expansion of their functionally-stylistic spheres of the usage: if at a soviet period they were used mainly in the language of fiction, then at the be-

ginning of XXI of century conjunctions *буцім, буцімто, сиріч*, except artistic style, actively use also in a journalism (foremost in Media), conjunctions *одначе, позаяк, себто, цебто, щоби, що... то* — in publicist and a scientific texts, conjunctions *аби, та* without any limitations function in all styles of the modern Ukrainian literary language, and conjunctions *оскільки* and *адже*, opposite, from scientific and officially-business styles get to the publicist and in artistic texts. Conjunctions *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, сиріч, щоби*, even extending the spheres of functioning, keep features of stylistically marking units, while conjunctions *аби, оскільки, та* acquired status stylistically neutral means of relation, and conjunctions *позаяк, себто, цебто, адже* and *що... то* manifest a tendency to transformation on conjunctions of interstylistic character.

Keywords: *actualization, activation, conjunctions, publicistic style, scientific style, artistic style.*

Мовна мозаїка

БЕЗВІЗОВИЙ РЕЖИМ – «БЕЗВІЗ» – БЕЗВІЗ

Рішення про скасування віз для громадян України відкрило шлях до останнього етапу схвалення безвізового режиму — остаточного затвердження законодавчої ініціативи Радою ЄС, яке заплановане на 11 травня 2017 року. Поки українці очікують на затвердження та застосування безвізового режиму, у засобах масової комунікації широко вживають утворений на основі цього словосполучення іменник *безвіз*, який спочатку писали в лапках, очевидно, через його незвичність для українського літературного вжитку, пор.: *Експерт пояснив, чому Грузія отримала «безвіз» раніше, ніж Україна* («24 канал», 05.02.2017); *Раніше повідомлялося, що в Європарламенті прогнозують «безвіз» для України у травні 2017 року* (Громадське телебачення, 10.02.2017). Тепер уже не беруть у лапки це слово, пор.: *За крок до безвізу* (Україна молода, 28 — 29.04.2017); *Держприкордонслужба готова до запровадження безвізу з ЄС* (День, 20.04.2017). Проте варто пам'ятати, що в офіційно-діловій сфері потрібно вживати тільки термінологічне словосполучення *безвізовий режим*, а в неофіційній — його можна замінювати розмовним однослівним відповідником *безвіз* і писати без лапок.

Катерина Городенська